

Aygül QURBANOVA
AMEA Folklor İnstitutu
E-mail: aygul.qurbanova89@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.1.32>

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” TƏHKİYƏSİNDƏ EPİK HAŞİYƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan, təhkiyə, epik haşiyə, ozan, mətn

SUMMARY

Aygül GURBANOVA THE ROLE OF EPIC EDGES IN THE DEVELOPMENT OF “KİTABİ-DADA GORGUD”

“Dada Gorgud” oguznames which are one of the most magnificent examples of Turkish folk thought, preserve hundreds of years of deep and valuable word creativity with their language, content, phonetic-morphological composition and rich lexicon. In the epic many words and phrases that shed light on the dark layers of our history with the burden of meaning, the exhausted information it has, have been used. One of such words and expressions is the epic borders used in the epic, which are important elements of the “Kitabi-Dada Gorgud” text. Although epic borders are not numerous in the epic, they perform an important function, they aim to facilitate the transition from one event to another by creating a connection between the events and stories narrated in the epos. With the help of epic borders, ozan concludes a story and transitions to a new story without tiring the listener.

Key words: “Kitabi-Dada Gorgud”, epos, narration, epic border, ozan, text

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ЭПИЧЕСКИХ ПРИМЕЧАНИЙ В ПОВЕСТВОВАНИИ «КИТАБИ - ДЕДЕ ГОРГУД»

Одним из выдающихся образцов Тюркского народного мышления, которым является «Деде Горгуд», сохранил в себе языки огузنامه, их содержание, фонетико-морфологический состав. Богатая лексика, уходящая в глубокую древность, не утратил свое ценное словесное творчество. Носящая смысловую нагрузку эпоса, доходящая до умов информация, используется во многих словах и в выражениях, которая является лучом света в темных закоулках нашей истории. Таким важнейшим элементом в эпическом повествовании являются примечания, слова и выражения, употребляемые в дастане «Китаби – Деде Горгуд». Хотя мы и не часто встречаем эпические примечания в дастанах, но оно выполняет важную функцию. Так, эпические примечания облегчают переход и связывают между собой события и историю происходящие в дастане. С помощью эпических примечаний, озан не утомляя слушателя, с легкостью завершает одну историю и повествует другой рассказ.

Ключевые слова: «Китаби – Деде Горгуд», дастан, повествование, эпическое примечание, озан, текст.

Məsələnin qoyuluşu. “Kitabi-Dədə Qorqud”un təhkiyəsində epik haşiyələrin xüsusi rolu vardır. Ozanın auditoriyaya müraciətlə söylədiyi epik haşiyələr həm təhkiyəni xaosluqdan qurtarır, həm onun daha yaddaqalan olmasını təmin edir, həm də nəql olunan hadisə və əhlalətlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsinə xidmət edir .

İşin məqsədi. Epik haşiyələrin “Kitabi-Dədə Qorqud” təhkiyəsindəki yerini müəyyən etmək.

Arxaik türk təfəkkürünün özəlliklərini özündə əks etdirən “Dədə Qorqud” təhkiyəsi magik gücə malik olan daстан təsəvvürünün, eyni zamanda tarixin qatlarından süzülüb gələn türk düşüncə sisteminin mətnləşmiş forması kimi günümüze qədər gəlib çatmışdır. Orta əsrlərin təhkiyə mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən daстанın təhkiyə sisteminin bir parçası olan epik haşiyələr də bu mədəniyyətin həcmə kiçik, lakin funksionallıq baxımından böyük əhəmiyyətə malik olan ünsürlərindəndir. “Kitabi-Dədə Qorqud” təhkiyəsinin əsasında duran performativliyin bir növ rituallaşmış forması kimi dastanda özünə xüsusi yer qazanan epik haşiyələr həm də şifahi mətnin magik gücünü və performativliyin süjetin təşkilindəki mühüm rolunu göstərir.

Formulların digər bir növü olan keçid formulları, yaxud məndaxili formullar kimi də adlandırılacaq epik haşiyələr dastanda nəql olunan hadisə və əhvalatlar arasında əlaqə yaratmaqla həm də daстан mətnini xaosluqdan qurtarır, bir növ nizam-intizama salır. Başqa sözlə, epik haşiyələr, yaxud *“keçid formulları mühüm kompozisiya elementi olub, əsasən, epizodları bir süjet xətti ətrafında birləşdirməyə, hadisələrin axınını istiqamətləndirməyə kömək edən hazır ənənəvi ifadələrdir”* [1, 104].

Ozan dilinin çevikliyinə göstəricisi olan epik haşiyələr həm də daстанın müqəddiməsində işlənən atalar sözləri kimi özündə türk etnosunun həyat təcrübəsini, dünyagörüşünü, dəyərlərini əks etdirən aforistik deyimlərdir. Onu da qeyd edək ki, epik haşiyələr Qorqudun dilindən verilən atalar sözlərindən fərqli olaraq *“məzmun etibarilə hər hansı kontekstlə bağlanır”* [2, 48].

“Kitabi – Dədə Qorqud” mətni şübhə yoxdur ki, vaxtilə söyləyici-ozanla dinləyici-auditoriya arasında mövcud olan canlı ünsiyyətin katib qələmi ilə yazıya alınmış formasıdır və təəssüf ki biz, mətnin ifa prosesindən məhrumuq. *“Şifahi mətn yalnız ifa zamanı mövcud olur”* [3, 1] fikrini təsdiqləyərək, deyə bilərik ki, epik haşiyələrin əsl mahiyyəti də ölü, yəni yazılı mətdə deyil, şifahi ifadə öz əskini tapa bilər. Çünki epik haşiyələr də məhz bu canlı ünsiyyətin bir hissəsi, ozanın daстан mətnini ifa edərkən yeri gəldikcə auditoriyaya etdiyi müraciətlərdir.

Qorqudsünas alim Ş.Cəmşidov “Dədə Qorqud” daстанında olan epik haşiyələr haqqında yazır: *“Sonra yaradılan daстанlarda bir hadisədən*

danışılıb, bununla əlaqədar başqa bir hadisənin nəqlinə keçmək üçün aşıq belə bir ifadə işlədir: “Bu burada qalsın”, yaxud “filankəs filan etməkdə olsun, görək filankəsin başına nə gəldi”. “Dədə Qorqud” boylarında təsvirin bu cür əlaqələndirilmə forması demək olar ki, yoxdur, bunun əvəzində də eyni hadisənin çox sonralar ola biləcək davamını danışmaq üçün: “at ayağı külük, ozan dili çevik olur” atalar misalı işlədilir və bunun ardınca hadisə nəql edilir. Ozan dinləyiciyə, hüsurunda danışdığı şəxsə müraciətən hadisəni uzun təfəssilatla vermədən, artıq söz işlətmədən yığcam şəkildə nəql edir” [4, 65].

Qeyd edək ki, araşdırıcı epik haşiyələrlə bağlı bu fikirləri söylərkən bir məqamı diqqətindən qaçırmışdır. Belə ki, qorqudşünas alim eposda təsvirin “filankəs filan etməkdə olsun, görək filankəsin başına nə gəldi” tipli əlqələndirmə formasına, demək olar ki, rast gəlinmədiyini söyləsə də, biz dastan mətnində keçid formulunun bu növünə də rast gəldik.

“Kitabi – Dədə Qorqud”un “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda [5, 104] dastanda bəhs olunan hadisə və əhvalatlar arasında əlaqə qurmaq məqsədilə işlədilən “*Bunlar bu sözdə ikən*” [5, 107] formuluna rast gəlirik. Belə ki, Qanturalının dilindən verilən “*Hey qırq eşim, qırq yoldaşım!*” [5, 107] komponenti ilə başlanan “soylama”dan sonra ozan “*Bunlar bu sözdə ikən mægər, xanım*” [5, 107] müraciəti ilə dastanda baş verən növbəti hadisələri nəql etməyə keçid alır. Daha çox nağıllarda işlənən bu formulu folklorşünas alim O.Əliyev həm keçid formulu, həm də müraciət formulu adlandırır [6, s.39]. Zənnimizcə, həmin formulu müraciət məzmunu ifadə edən keçid formulu kimi səciyyələndirmək daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etdiyimiz kimi, epik haşiyələr dastanda sayca çoxluq təşkil etməsə də, vacib bir funksiyanı yerinə yetirir, bir hadisədən digərinə keçidi asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Ozan dinləyicini yormamaq və onun dastana olan marağının itməməsi üçün bəzi hadisələri təfərrüatı ilə nəql etmək istəmir. Bu zaman onun köməyinə “*bir hadisədən, əhvalatdan digərinə keçidə xidmət edən*” [7, 64] epik haşiyələr çatır. Qorqudşünas alim Tofiq Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, ozan “*uzun mətləblərə körpü salmaq üçün*” [8, 118] epik haşiyələrdən istifadə edir. Məsələn, qəhrəman yaralanır və onun yarasının sağalması üçün müəyyən bir müddət keçməlidir ki, o yenidən əvvəlki fəaliyyətinə qayıtsın. Ozan qəhrəmanın yaralanmasından bəhs edir, lakin onun yarasının sağalması dövrünü dinləyicilərə nəql etmir. Onun əvəzinə epik haşiyə söyləyərək yenidən qəhrəmanın fəaliyyətinin verildiyi dövrü, onun başına gələn hadisələri dinləyicilərə nəql edir, “*dinləyicini uzun-uzadı ayrıntılarla yormamaq üçün vaxt itirmədən əsas mövzuya keçir*” [9, 62].

Epik haşiyələr dastandakı statik və dinləyici üçün maraqsız olan hadisələri əvəz edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ümumilikdə 14 epik haşiyə verilmişdir. Dastanın 12 boyundan 5-də epik haşiyələrə rast gəlirik.

Dastanın birinci boyu olan “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda [5, s.24] üç epik haşiyə verilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

“*At ayağı külük, ozan dili çevik olur*” [5, 27] və “*İyägülü ulalur, qabırğalı böyür*” [5, 27]. Ozan Dirsə xanın oğlunun anadan olduğu gündən on beş yaşına qədərki dövrü dinləyiciyə nəql etmir, epik haşiyələri söyləyərək növbəti hadisəyə keçir. Deməli, hər iki epik haşiyənin söylənilməsində məqsəd hadisələri tezləşdirməkdən ibarətdir.

Dastanın birinci boyunda qarşımıza çıxan növbəti üçüncü epik haşiyə də “*At ayağı külük, ozan dili çevik olur*” [5, 33] komponenti ilə qarşımıza çıxır. Ozan Dirsə xanın oğlunun yarasının sağalması dövrünü dinləyiciyə nəql etmir, onun əvəzinə həmin bu epik haşiyəni söyləyir və daha sonra qırx günə oğlanın yarasının sağaldığını qeyd edərək dastan qəhrəmanının sonrakı fəaliyyətindən danışır. Belə məlum olur ki, həmin epik haşiyə aradan keçən bu qırx günün əvəzində işlənir və zamanı tezləşdirmək məqsədi daşıyır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu”nda da işlənən “*At ayağı külük, ozan dili çevik olur*” [5, 47] epik haşiyəsindən isə “*təkcə uzun vaxt içərisində baş vermiş hadisəni nağıl etmək, ya da uzun məsafəni qısaltmaq məqsədilə deyil, kəskin psixoloji böhran zamanında hadisənin sürətini artırmaq məqsədilə istifadə edilir. Məsələn, döyüş meydanında Şöklü Məliyin qalası dibində dayanmış Qazan bəy ilk növbədə anasını xilas etməyi Təkurdan xahiş edir. Qazanın bu tələsməsini hiss edirmiş kimi müəllif ozan, “at ayağı külük, ozan dili çevik olur” ifadəsini işlədir və sonra ona söz verir*” [4, 66].

Dastanın “Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda [5, 52] da üç epik haşiyə verilmişdir. Bunlar “*Dərin olsa, batırdır, qalabalıq qorxudur*” [5, 61], “*At işlər, ər öginür*” [5, 61], “*Yayan əriñ umuru olmaz*” [5, 61] komponentli epik haşiyələrdir. Ozanın bu epik haşiyələri söyləməkdə məqsədi dinləyicinin fikrini bir daha dastanda cəmləşdirməkdən, ardıcıl təsvir olunan eynitipli hadisələrin onu yormamasından ibarətdir.

“Dədə Qorqud”un “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boyu”nda [5, 78] da işlənən “*Qalaba qorxudar, dərin olsa baturar*” [5, 83], “*Yayanıñ umudu olmaz*” [5, 83] epik haşiyələri də eyni məqsədlə işlənmişdir.

Dastanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda [5, 104] da ozanın uzun məsafəni qısaltmaq məqsədilə işlətdiyi “*At ayağı külük, ozan dili çevik olur*” [5, 105] epik haşiyəsinə rast gəlirik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Uşun Qoca oğlu Səyrək boyu”nda [5, 145] da iki epik haşiyə verilmişdir. Bunlardan biri “*İyägülü ulalur, qabırqalı böyür*” [5, 146] komponentli epik haşiyədir, bir hadisədən digərinə keçidi asanlaşdırmaq məqsədilə işlənir. İkincisi, “*Əski donuñ biti, öksüz oğlanıñ dili acı olur*” [5, 146] komponentli epik haşiyədir. Ozan bu epik haşiyəni söyləməklə nəql olunan hadisələr arasında bir növ əlaqə qurur.

Dastanın “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boyu”nda [5, 154] bir epik haşiyəyə rast gəlirik. Bu da “*At ayağı külük, ozan dili çevik olur*” [5, 159] komponentli epik haşiyədir. Ozan bu epik haşiyəni

zamanı tezləşdirmək və bir hadisədən digərinə keçidi asanlaşdırmaq məqsədilə söyləyir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da ən çox təkrarlanan epik haşiyə “At ayağı külük, ozan dili çevik olur” komponentli epik haşiyədir.

İşin elmi nəticəsi. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı təhkiyə sisteminin qurulmasında epik haşiyələrin xüsusi rolu vardır. Təhkiyədəki xaotikliyi nizam-intizama tabe edən epik haşiyələr ozanın nəql etdiyi hadisə və əhvalatlar arasında mühüm əlaqələndirmə forması kimi dastan mətninin daha sabit, nizam-intizamlı, yadda qalan olmasını təmin edir, həm cümlələr, həm də mətn daxilindəki struktur və məna əlaqəsinin qorunmasına xidmət edir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə dastan mətninə əsaslanmaqla epik haşiyələrin “Dədə Qorqud” təhkiyəsindəki rolundan bəhs olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. “Kitabi-Dədə Qorqud”un təhkiyə sisteminin öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, O. Azərbaycan nağıl və dastanlarında ənənəvi formul və ifadələr // – Bakı: “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplusu, – 2017. №2 [61], s. 36-43.
2. Əliyev, Y.V. “Kitabi-Dədə Qorqud” və bədii mətnin struktur-semantik təşkili. Metodik vəsait / Y.V.Əliyev. – Bakı: – 2005. – 137 s.
3. Неклюдов, С.Ю. О слове устном и книжном. Фольклор и постфольклор: [Elektron resurs] / URL: структура, типология, семиотика. <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov5.htm>
4. Cəmşidov, Ş. Kitab-Dədə Qorqud [Qısa bələdçi] / Ş.Cəmşidov. – Bakı: Örnək nəşriyyatı, – 2000. – 54s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004, – 376 s.
6. Əliyev, O. Azərbaycan nağıllarının poetikası / O.Əliyev. – Bakı: Səda, – 2001.– 192 s.
7. İsgəndərova, V. Ənənəvi nağıl formulları [Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında] / V. İsgəndərova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014, 202 s.
8. Hacıyev, T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz / T.Hacıyev. – Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, – 1999. – 212 s.
9. Bayat, F. Folklor haqqında yazılar [nəzəri məsələlər] / F.Bayat. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 224 s.